

Jordværdi og kreditmarked i Danmark 1630-1730

AF

E. LADEWIG PETERSEN

I maj 1685 indberettede den svenske resident, V.J. Coyet – formentlig ifølge instruks – at der ikke havde fundet »någon reduction med gods« sted i Danmark; hans danske majestæt foretrak, at »jordegodsens blifwa i privatorum händer« som beskatningsgrundlag, fordi dette var mere profitabelt end at inddrage dem og lade dem forvalte af kongelige betjente. Men Coyet understreger i samme åndedræt, at kontributionerne var ulidelige og ødelæggende; mange vil gerne sælge, »om da man köpmän dertil kunde finna«, hvilket var svært eller næsten umuligt. Resultatet var, at man villigt udbød jordegods til 25 rd. pr. td. htk., eller endda mindre, som en enke i nærheden af København, der havde solgt 300 td. htk. for 2.000 rd. Rentekammeret har derfor 'demonstreret' overfor kongen, der nu har nedsat hartkornskatten og afskaffet kopskatten.¹ En del år senere beklagede en ny svensk gesandt, A. Leijonkloo, at man nu – 1699 – havde genindført kopskatten efter syv gyldne år under Chr. S. von Plessens finansstyre, som havde bragt godsdriften på føde efter mange års skattetrængsler.²

Lignende toner anslår den bestemt ikke elskværdige, engelske diplomat Robert Molesworth, hvis førstehåndsindtryk nok indskrænkede sig til Sjælland, i 1692. Den gamle adel er – med alle sine klassiske dyder – bragt i miskredit, og den del af adelen (de fleste), som ikke var begunstiget ved embeder, måtte friste en kummerlig tilværelse; den kunde i givet fald ikke understøtte godsdriften økonomisk, men var

¹ Coyets dep. 1685 11/5 og 19/5; Danske Samlinger for Historie, Topographie, Personal- og Litteraturhistorie 2.r.V. Kjbh. 1876-77, s.139f. – Coyet synes at have kendt rentekammerets betænkninger 11. og 15/4; jf. ndfr. s.

² Leijonkloos dep. 1699 6/2; sst. 2.r.VI. Kjbh. 1877-79, s.62f.

henvist til at udnytte bønderne hårdere for at kunne slå sig igennem på standsmæssig vis, og skatteudsugningen var så ubarmhjertig og ødelæggende, at mange foretrak at tilbyde kronen sit gods. Ingen med sin sunde, økonomiske sans i behold vilde lade sig forlede til at købe fast ejendom, men foretrak at anbringe sin formue i bankerne i Amsterdam og Hamburg.³

Således tog det danske – eller snarest sjællandske – storlandbrugs vilkår sig altså ud i naboers øjne. Det er overflødigt her at foretage kontrol, fordi det er de tre diplomaters vurdering, som har interesse. Og mest iøjnefaldende er det da, at de eller deres informationskilder har været enige om skattebelastningens økonomisk ødelæggende konsekvenser; fast ejendom er blevet urentabel eller værdiløs og udbuddet af gods var stort, men købevilligheden ringe. Selvom Coyets undersøgelse af, om der havde fundet godsreduktioner sted under enevælden er meningsløs – og snarest kun belyser Karl XI's tankebaner – er det dog ejendommeligt, at både Coyet og Molesworth (eller igen deres informanter) er inde på tanken om betrængte godsejeres villighed til at afstå deres gods til kronen. Påstanden lader sig ikke verificere, men kunde tyde på, at det svensk *indelingsverk* alligevel kan have spøgt som en drastisk mulighed.

På den anden side er det også indlysende, at den fiskale belastning kun kan have været én blandt flere faktorer, som bestemte jordværdien, så vigtig den end kunne være. Jordværdien må som alle andre priser, omend på mere kompliceret vis, opfattes som symptom på samspillet af en række økonomiske og sociale faktorer, samspillet mellem udbud og efterspørgsel – begge variabler – der ukrystalliseres i en værdifastsættelse.⁴ Helt elementært må man naturligvis også kalkulere med materielle faktorer som økonomiske konjunkturer, kredit- eller hypotekforhold, men utvivlsomt tillige mere irrationelle momenter som den prestige og status, som kunde være forbundet med privilegeret godsbesiddelse, og som formentlig også har måttet udmøntes i klingende mønt. Selvom ingen af de tre diplomater nævner dette, må dette hensyn med rimelighed tænkes at have haft en vis aktualitet for de 'nye' samfundseliter under enevælden. Endelig bør vi vel også i denne forbindelse være opmærksom på de

³ Rob. Molesworth, *An Account of Denmark as it was in the Year 1692*. London 1694, kap. 8. – Det vilde være interessant – men næppe muligt – om meddelelsen om bankkonti lod sig verificere (V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Baltimore 1950, s. 46f. med note 18); ikke mindst fordi *reduktionen* i Sverige fra 1680 også synes at have tilskyndet til kapitalflugt; jf. ndr. med note 53.

⁴ Dertil må føjes, at jordprisstatistik nødvendigvis må bygges på kasuistik og ikke som varepriser kan hentes fra homogene serier; jfr. *Landbohist. tidsskr.* 2.r.IV. Kbh. 1982, s. 60f.

problemer, som opstår, når embedsindtægter eller handelskapital – som vitterligt var – investeres i fast ejendom, så imaginær 'kapitalflugten' fra produktive erhverv til godsbesiddelser end under visse synsvinkler kan være.

Adelsvældets godsmarked kan i høj grad karakteriseres som monopol-præget, retligt isoleret som det var overfor kronen og de øvrige stænder og værnet af godsprivilegier, som gjorde udnyttelsen til et rent økonomisk anliggende. Borgerlige besiddere forekommer næsten ikke, offentlig kontrol fik ingen praktisk betydning, særdannelser som stamhuse kunde ikke finde fodfæste, og markedet bestemtes helt overvejende af konkurrencen om det attraktive gode, godsbesiddelsen kunde være.⁵ Alt taget i betragtning synes jordværdiniveauet at have været overordentligt stabilt i den sidste generation inden enevælden, 52.2-56.9 rd.pr.td. privilegeret hartkorn; privilegeringen må have været tilstrækkelig til at opretholde dette ganske høje niveau, og hverken konjunkturvendepunktet omkring 1645 eller den ikke helt uvæsentlige hartkornsbeskatning fra ca. 1630 synes at have øvet nogen påviselig indflydelse.⁶ Sandsynligvis har håbet om bedre tider og skatternes midlertidighed stadig været lyscgrønt.

Enevælden fjernede jo ingenlunde alle privilegierestriktioner; den »privatiserede« godsdriften ved at fjerne hovedparten af beskatningsbegunstigelserne, og den åbnede omend med begrænsninger mulighederne for at give godsbesiddelsen en bredere – og forventeligt, økonomisk solidere – social basis. Og netop dermed måtte man forudse, at en række af de sociale og økonomiske mekanismer, der er nævnt, bør være trådt i funktion, kapitaltilførsel til godsdriften, forretningsmæssige – om man vil, 'kapitalistiske' – driftsmetoder, et økonomisk bestemt godsmarked, honnøtte ambitioner osv. Betydningen af alle disse mange komponenter blev ikke mindre ved den fundamentale omlægning af statsmagtens finansielle grundlag, som enevælden straks gennemførte. Det er temmelig givet, at ingredienser af denne art må være indgået i det nye regimes overvejelser, men resultaterne stod blot ikke mål med forventningerne.

Om den gamle adels stemninger ved vi endnu meget lidt; enevælden satte sig omgående i respekt ved sin – på det nærmeste – terrorjustits mod en række prominente adelige, Corfitz Ulfeld, Kay Lykke og Gunde Rosenkrans; men udenlandske iagttagere – især de svenske gesandter – vidste at berette om murren i adelige rækker over de tabte privilegier, over kontributionerne, som tvang dem til at sælge deres godser til halv værdi og til at bosætte sig i købstæderne, og over enevældens uhyrlige

⁵ Sst., s. 31-39.

⁶ Sst., s. 50, 57f.

soldateske. Således allerede den svenske resident, Gustav Lilliencrona i 1666;⁷ reelt ved vi endnu meget lidt om mulig adelig opposition. Blot har stemningerne ikke være udelte.

I de gamle rigsrådets kredse repræsenterede Jørgen Seefeld en ejendommelig blanding af yderst traditionelle, funktionelle standsforestillinger og rationel snusfornuft. Som medlem af den lovkommission, der blev nedsat i januar 1661, betonedede han stændernes indbyrdes, økonomiske afhængighed; han foretrak ægteskaber på tværs af stænderskellene, fremfor at lade hele familier uddø »med strenge mandater, som ingen billighed eller grund har i guds, naturens eller folkelovene«; han antog, at uadelig godsbesiddelse vilde være til gavn for adelen, fordi købmænd forstod at gøre produktionen salgbar, og at begrænsninger snarest vilde komme godset til skade; og restriktioner på retten til øksneopdræt og -salg var økonomisk uhensigtsmæssige, fordi »alle monopolia vides at være skadelige«.⁸

Jørgen Seefeld har altså, trods sin traditionelle forankring, som godsejer ikke været blind for betimeligheden af økonomisk og social rationalitet. Går vi til modparten, argumenterer et anonymt memorandum fra 1660 – muligvis med skatmester Hannibal Sehesteds pen – slet og ret for krongodsudlæg for at afskaffe den »overflødig store« gæld og skaffe basis for at underholde hoffet, flåden og hæren (hans hensyn er klare). »Rige og erfarne købmænd« kunde med »adskillig flid og vindskibelighed« bringe godset på fode, blive assimileret – deres kapitaler ligeså – og de vil være i stand til at komme hans majestæt til undsætning, svare de fornødne skatter, især om »tiderne blev bedre« igen.⁹

Hvad enten den anonyme forfatter var Sehested eller ej, er forhåbningerne til krongodsudlæggene blevet grundigt beskæmmet. 1666-69 besværede Henrik Müller sig overfor statskollegiet over, at den kapital, som var blevet bundet i krongodsudlæggene, og som han delvis havde lånt selv, ikke var rentabel fra almindelige kommercielle synspunkter. Kronens betingelser havde været for ublu, investeringen, der under normale forhold skulde have indbragt ham 258.700 rd. 1661-69, havde kun givet 74.200 rd. og altså påført ham et nominelt tab på 184.500 rd. Müller lagde absolut ikke fingrene imellem; hans mål havde været at opnå en profitabel investering på linie med og socialt niveau med, hvad

⁷ O.Fenger og E.Ladewig Petersen, *Adel forpligter. Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede*. Kbh. 1983, s.323f.

⁸ *Nyt HT VI*. Kjbh. 1856, s.210-14.

⁹ Joh.Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*. Kbh. 1966, s.79f.

andre forretninger havde kunnet indbringe ham; i stedet måtte han nu betale sine kreditorer 14-15% »jøderente og vekselpenge«.¹⁰ Her møder vi med andre ord uden omsvøb de nye 'kapitalisters' økonomiske og sociale forhåbninger, som ifølge Müller – og næppe uden ret – var bristet.

Müller gjorde ingen røverkule af sit hjerte, men bekendte åbenhjertigt sine beskæmmede »kapitalistiske« forhåbninger, som i »den yderste nød« havde tvunget ham til »nødigt og ugerne« at molestere hans majestæt. Han påpegede temmelig utilsløret og med rette kronens ublu udlægningsvilkår, sammenhængen med det nationale og internationale pengemarkeds barske vilkår og den simple kendsgerning, at han af sin faste ejendom »ikke over 1½ pct. kan nyde«; selv den mere realistiske taksation af ejendommen til 40 rd. pr. td. htk. – mod kronens tvangskurs af 50 rd. – vilde ikke kunne rette op på forholdene, og han gjorde til overflod opmærksom på, at han på de givne vilkår ikke kunde opnå lån på rimelige betingelser. Müller hæfter sig altså ved de forretningsmæssige sider af sagen – kronens ufordelagtige vilkår – men man bør nok også mærke sig, at han klogeligt helt undlader at beskæftige sig med årsagerne til de forretningsmæssige misforhold, som han opregner og udførligt dokumenterer.¹¹

Spændingerne mellem sociale ambitioner – Müller blev adlet 1668 – kapitalinteresser og almindelig forretningssans fremtræder her usædvanlig klart. Men konfrontationerne afslører også en række af de væsentlige elementer i situationen efter enevældens indførelse, og allerede de kan dårligt stå mål med de tanker, enevældens fædre åbenbart selv har gjort sig. At den gamle adel omgav de nye opkomlinger med inderlig foragt vidner »Grevens og friherrens komedie«, sandsynligvis skrevet af Mogens Skeel i 1670'erne, tilstrækkeligt om. Den spiddede de nyankomnes honnête ambitioner, dårlige manerer og tvivlsomme forretningsmetoder. Intet under, at én af hovedpersonerne lød navnet baron von Klingensbeutel, snublende nært ved navnet på én af disse *upstarts*, generalpostmester Poul Klingenberg.¹²

Godsbesiddelsen blev altså underkastet radikalt ændrede, ydre vilkår efter enevældens indførelse og reagerede også overfor de nye impulser, men alligevel fungerede det fremdeles som hovedgrundlaget for det danske ressourcesystem. Det havde fra ganske langt tilbage i tiden været

¹⁰ J. Lindbæk, udg., Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie 1660-1676 I. Kbh. 1903-04, s. 346-55, 362-70; jf. Joh. Jørgensen, anf.arb., s. 125-29 og HT 89. Kbh. 1989, s. 391 f.

¹¹ Jf. ndfr.

¹² John T. Lauridsen, Adelsreaktion og politisk satire under den tidlige enevælde. Danske studier 1987 (Kbh.), s. 9-25.

et særkende for det privilegerede godsmarked, at det befriedes fra middelalderens retlige eller slægtsbestemte restriktioner og fra den offentlige skødningsprocedure, og at de fri markeds kræfter fik lov til at udfolde sig uhindret af alt andet end netop den adelige privilegering. Markedet fik på det nærmeste monopolkarakter ved forbud mod kongelige eller »vanbyrdige« godserhvervelser, og det er karakteristisk, at særinstitutioner som fideikommissarisk substitution – feudale træk – aldrig fandt fodfæste, og den næsten febrilske godsspekulation, der kan konstateres i årtierne omkring 1600, fik lov at udarte til noget nært kaos, inden regeringen 1621-23 måtte bekvemme sig til at gribe ind.¹³

Udviklingen fra personlige til personligt-territorielle adelsfriheder fandt altså sted meget tidligt, og selv ønskede den godsejende adel aldeles ingen restriktioner indenfor de fastlåste rammer. Senest 1487 bortfaldt den offentlige retsprocedure, skødningen på tinge (som landskabslovene foreskrev) for adelens vedkommende, og recessen 1547 fjernede tillige middelalderens regler om lovbydning af gods til arveberettigede frænder inden frit salg.¹⁴ Gennem middelalderen havde jordværdien kunnet følge det fleksible *justum-pretium*-princip, afhængigt af markedsrenten, men allerede ved midten af 1500-tallet frigjordes jordværdifastsættelsen fra middelalderens kapitaliseringsnormer til fordel for en »proto-kapitalistisk« fastsættelse af prisen med den faste afkastning – hartkornet – som basis og altså alene bestemt af frie markeds kræfter og aktuelle forventninger til investeringens forretning.¹⁵

Det er på dette punkt vanskeligt at drage rimelige paralleller til udenlandske forhold, dels på grund af manglende forskning, dels fordi godsmarkederne – som f.eks. det engelske – var strukturelt så forskellige fra det danske, at en sammenligning ikke giver mening; derfor kun nogle få kommentarer for at fremhæve det danske godsmarkeds ganske avancerede særpræg. For det første turde det være indlysende, at den traditionsbundne anvendelse af kapitalisering ikke kan have været nogen hindring for opbygningen af et jordmarked, som bestemtes af økonomiske kræfter. Det meste indlysende eksempel er netop det engelske godsmarked, som ved tilpasning af *entry fines*, *rents* og kapitaliseringsnorm demonstrerer det modsatte.¹⁶

¹³ Landbohist. tidsskr. 2.r.IV, s. 31-39, 84.

¹⁴ H. Matzen, Forelæsninger over den danske Retshistorie. Privatret I. Kjøbh. 1895, s. 101 f.; II 1896, s. 74-79.

¹⁵ Landbohist. tidsskr. 2.r.IV, s. 39-49.

¹⁶ J. D. Youings i *The Agrarian History of England and Wales IV*; ed. J. Thirsk. Cambr. 1967, s. 338 ff.; H. J. Habakkuk, *The Price of Land in England 1500-1700*. Wirtschaft,

For det andet synes kontrasten på dette punkt netop at have været Sverige, hvor de middelalderlige restriktioner – *bördsrätt* (svarende til lovbydelse), offentlig skødning, *justum-pretium*-princippet – først blev afviklet meget sent, og hvor Vasatidens re-feudalisering ved greve- og friherreprivilegierne 1561 og kronens omfattende godsafhændelser sikkert lagde sig hindrende i vejen for udviklingen af et frit og markedsbestemt godsmarked.¹⁷ På den anden side prægedes 1600-tallets og det tidlige 1700-tals juridiske og politiske diskussion af brydninger af socialt og økonomisk tilsnit om de gamle restriktioners hensigtsmæssighed, deres beskyttelsesfunktion for velforståede, aristokratiske godsbesidderinteresser, for økonomisk betrængte jordejere eller som hindring for assimilering af nye samfundsgrupper; en diskussion, som blev fulgt til døds af de fra adelssynspunkter fatale reduktionsforanstaltninger under den karolinske enevælde.

For det påfaldende fri og markedsbestemte, privilegerede jordmarked i Danmark blev flere faktorer da af afgørende betydning. For det første givetvis de udefra kommende, autonomt-økonomiske faktorer, som – omend langtfra ubrudt – begunstigede adelens og kronens overskudsproduktion, uden at reinvesteringer eller driftsomlægninger blev nødvendige. For det andet må det fornuftigvis antages, at den adelige godsprivilegering har kunnet yde jordmarkedet en endda særdeles effektiv beskyttelse, som – bortset fra de økonomiske konjunkturer – gjorde det adelige udbud og efterspørgsel til de udslaggivende komponenter. Og for det tredje medfører begge disse faktorer, at stabiliteten i godsbesiddelsen – ved arv eller tidlige køb – blev af grundlæggende betydning.¹⁸ Stabilitet vilde kunne medføre jordværdistigning i forventning om, at højkonjunkturen vilde skaffe den afkastning, som kompenserede for en dyr investering ved køb, medens ustabilitet – som i perioden 1580-1620 – kunde begunstige kapitalstærke godsejeres spekulation og eliminere de svageste grupper.

Uden at gå i enkeltheder tyder det foreliggende – omend ret sparsomme – jordprismateriale på en seksdobling af værdien af privilegeret gods mellem 1540 og 1620'erne, hvorefter priserne stabiliserede sig på et

Geschichte und Wirtschaftsgeschichte. Festschr. z. 65. Geburtstag von Fr. Lütge, hrsg. v. W. Abel. Stuttg. 1966, s. 119-28.

¹⁷ For dette og det flg. C. Winberg, Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier. Sthlm. 1985.

¹⁸ K. J. V. Jespersen, red., Adel, rigsråd og administration 1570-1648. Odense 1980, s. 132-34, 162.

niveau af 50-55 rd. pr. htk.¹⁹ I forhold til de noget mere beherskede vareprisstigninger vidner jordværdiens himmelflugt om stor økonomisk optimisme, i hvert fald i de højaristokratiske kredse, som løstede udbyttet af de foregående generationers godskoncentrationsproces. Og selvom pristendensen var svagt vigende op mod 1660, er den for ubetydelig til at tale om et fald, selv den hastigt voksende skattebelastning taget i betragtning. Som helhed må vi antage, at en kombination af faktorer har været i stand til at opretholde niveauet, mest konstant privilegiebeskyttelsen, men utvivlsomt også mellemkrigstidens (1629-43) krigskonjunkturer på kontinentet og den adgang, som forordninger 1632 og 1641 om underpant og uadeliges årlige opbydelsespligt gav til investering af (risiko)villig adelig og borgerlig kapital i fast ejendom.

Først enevældens indførelse ændrede betingelserne radikalt, uden at vi endnu bør hæfte os ved en enkelt årsag. De første par år af 1660'erne synes det – med det spredte materiale, som foreligger – endnu at have været muligt at sælge privilegeret hartkorn til førkrigspriser, trods krigsødelæggelser, katastrofale misvækstår og beskatningen, formentlig et symptom på forventninger om snarlig genopretning. Selv likvidationen af forgældede adelsboer kunde åbenbart opnå tålelige vilkår. Det gælder således vist f.eks. Eiler Høeg til Dallund (Fyn), hvis pante- og obligationsgæld på 35.-40.000 rd. snarest har oversteget aktivernes værdi; og selvom en del af kreditorerne var nøjeregnende, fremhævede andre »den store afslag, han (Niels Krabbe)... villigen gjort haver«, medens atter andre kunde tage udlæg i hovedgårdsjord og fæstegods på ikke mindre end 75-70 rd. pr. td. htk., senere dog noget mere beskedne satser.²⁰

Men allerede 1664 vendte tendensen tydeligt. Endnu frem til 1663 kunde f.eks. fru Maria Ulfeld til Basnæs (Sjælland) – enke efter rentemester Aksel Arenfeld og vitterligt i økonomisk nød langt forinden – afhænde gods til priser af 40-55 rd. pr. td. htk., men derefter nåede den ned på 35-40 rd., bl.a. ved salget til forvalteren på Basnæs.²¹ En anden af gældsstiftelsens veteraner, landsdommer Stygge Høeg til Gjorslev (Sjælland) nåede 1663 at afvikle sit fallitbo til priser af 50-55 rd., for hovedgårdsjord dog 60-65 rd.; her var der tale om familiesalg og familieinteresser, men selv fogeden og diverse borgere i København,

¹⁹ Landbohist. tidsskr. 2.r.IV, s. 50-60.

²⁰ H. Land Hansen, Ejler Høeg. En undersøgelse over dansk adelig økonomi i det 17. århundrede. Fy. årb. X. Odense 1970, s. 427-29.

²¹ LA. Sjæll. Skøde- og panteprotokol II, fol. 84r-85r, 105v-06r, 196v-97r, 198r-v, 202v-03r, 203v-04r, 219v-21r; jf. Fenger og Ladewig Petersen, anf.arb., s. 280f.

Odense og Store Heddinge måtte bekvemme sig til at tage gods på disse vilkår, utvivlsomt overpriser.²²

Endnu samme år – 1664 – fandt regeringen det betimeligt at gribe ind første gang med minimalprisregler. Forordningen foreskrev, at da »disse besværlige tider forårsager, at mange må jordegods i betaling søge (såvelsom) give, ... skulle en tønde hartkorn, hvor godset var ved magt og vel besat i hovedgårde, såvel som i bøndergods takseres for 40 rd., og hvor godset var øde og ubesat for 25 rd.«; interessant nok sattes prisen for hoveridrevet hovedgårdsjord dog til 45 rd.²³ Statskollegiets forestilling, som er ført i pennen af kansler Peder Reedtz, viser, at man først og fremmest havde udlæg og indførsler i tankerne, og at forordningen bl.a. skulde tjene til beskyttelse af gældsbundne godsejere; den beskæftiger sig ikke med den fri markedsprisdannelse, hvor der jo kunde komme til at opstå modstridende interesser. Derimod ansatte en ny forordning 1691 – den sidste – minimalpriser for »komplet« (dvs. skattebegunstiget) hovedgårdshartkorn til 50 rd., ellers til 40 rd., samme pris som for fæstegods ved magt. Fæstegods, som døjede med landgilderestancer og skatter kunde gå for 30 rd., medens ubesat gods efter jordens kvalitet kunde beregnes til 10-20 rd.²⁴

Jordværdimaterialet under enevælden er langt vanskeligere og mere kompliceret end forud for 1660. Meget passende havde regeringen få dage inden forordningen 1664 sørget for – også efter indgående 'deliberation' – at knæsette tvangskursen ved krongodsudlæggene til 50 rd. pr. td. htk. (og noget mindre for skov- og mølleskyld og tiender), og 1683 gik kronen en periode tilbage til kapitalisering af godsets afkast på basis af 5% p.a.²⁵ Fiskale hensyn spillede altså en overordnet rolle; i begge tilfælde var der utvivlsomt tale om overpriser (trods det store udbud), og dette prismateriale egner sig altså på ingen måde til markedsprisundersøgelser, så meget mere som afhændelserne ofte var forbundet med 'relutions'-klausuler, som kunde (og gjorde) besiddelsen mindre sikker.

²² LA. Sjæll. Skøde- og panteprotokol II, fol. 165r-v, 180r-81r, 183v-84r, 189v, 218v-19r; jf. C.O. Bøggild-Andersen i DBL (2) XI. Kbh. 1937, s. 106f. og 102f.

²³ H. Giøde, Forordninger 1643-64, s. 154ff.; J. Lindbæk, anf. udg. I, s. 182f. I visse egne tillod forordningen dog lavere priser.

²⁴ Wieland, Forordninger (4°), s. 671 ff.

²⁵ C.S. Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I. Kbh. 1908, s. 451f.; II. 1922, s. 804-06; HT 89, s. 391. For kronens transaktioner medførte den nye matrikulering tilsyneladende ingen virkninger, fordi landgilden vist også blev reguleret (Edv. Holm, Danmark-Norges indre Historie fra 1660 til 1720 II. Kbh. 1886, s. 309 og ndfr.). Endelig greb man også til auktionsprocedure i forsøg på at opnå det optimale provenu.

For det private jordmarked spillede udbud og efterspørgsel naturligvis fremdeles en afgørende rolle, kapitalressourcer, det abnormt store udbud, godsets økonomiske tilstand osv. Dertil kom under enevælden også en række andre, formelle og reelle forhold, blandt hvilke beskatningsbegunstigelserne af »komplette« hovedgårde fra 1682, beskatningsbelastningen af hartkornet i almindelighed, adgangen til rationelt tilrettelagt hoveri osv. må have været af væsentlig betydning. Og endelig er det sandsynligt, at også prioritetsgæld og servitutter – som f.eks. netop den kongelige reuitionsret, som vist især Frederik IV benyttede – kan have øvet en indflydelse på prisdannelsen. Materialet bliver altså nu mere disparat og iøvrigt også endnu mere sparsomt end før 1660.

Det er allerede nævnt, at minimalprisordningen 1664 anviste en pris for hovedgårdshartkorn med udbygget avlingshoveri på ca. 17% mere end herregårde uden de nødvendige arbejdsressourcer, og vel at mærke i en periode uden skattebegunstigelse. Forordningen 1691 om »komplette« hovedgårde forøgede denne margen til ca. 25%, et forhold, der åbenbart stadig havde gyldighed i 1720'erne. Symptomatisk er også gradueringen af fæstegods efter dets fysiske og fiskale tilstand; og iøjnefaldende er det endelig også, at rentekammeret i 1680'erne – trods megen vaklen med hensyn til sædegårdens ældre eller yngre skattestatus – begyndte at sjakre med betaling for hovedgårds- og sædegårdsfriheder ved krongodsudlæg eller særbevillinger. Hovedgårdsfrihed beregnedes normalt til 30 rd. pr. td. htk., undtagelsesvis dog 50 rd.;²⁶ det bød altså en teoretisk fordel på 1,5-1,8 rd. årligt eller anskuet på en anden måde, at skattefrihed og hoveriressourcer tilsammen betingede et tillæg til den rene hovedgårds-værdi på ca. 60%.

Statistikeren V.A. Falbe-Hansen mente i 1888 at kunne beregne gennemsnitsprisen i 1730-erne til 30 rd. pr. td. htk., inden den vedvarende prisstigning påny satte ind i det følgende årti.²⁷ I forhold til 1600-tallets midte blev der således tale om et fald på angiveligt 40-45%, men tallene er blot altfor summariske ved ikke at tage hensyn til hartkornets art, hovedgårdsjord, fæstegods, tiende osv. Meget lave priser – 10-15 rd. pr. td. htk. – forekommer visseligt, men både Edv. Holm og senere Sv. Aa. Hansen har dog påpeget, at storlandbrugets kår kan have bedret sig noget i 1690'erne, både på grund af krigskonjunkturerne og

²⁶ C.S. Christiansen, Statshusholdning II, s. 802f. – Allerede 1621-60 kan værdien af hovedgårdsjord beregnes til at have ligget 20-25% højere end fæstegods; Landbohist. tidskr. 2.r.IV, s. 50, 71.75.

²⁷ V.A. Falbe-Hansen, Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne I. Kjbh. 1889/1975, s. 2f., 98-101.

nogen skattelindring.²⁸ Det er rigtigt, at krigsårene 1709-20 og 1730'ernes depression skabte hårde trængsler, men selv i 1720'erne kunde hovedgårdsjord sælges for 50-60 rd. pr. td. htk. og bøndergods for 30-45 rd., når alt var ved magt og restancefrit; ellers var det nærmest usælgeligt, selv ved offentlig auktion.

Kildematerialet er altså både heterogent og mangelfuldt og desuden indeholder det kvalitative og kvantitative forskelle i forhold til tidligere. Det er altså vanskeligt at fastlægge et nuanceret forløb, men begrænser vi foreløbig undersøgelseerne til de to større øer, Sjælland og Fyn (tabel 1), bemærker man naturligvis et fald i forhold til gennemsnitsprisen for adelsvældets sidste generation (54,5 rd.) på 10-30% i 1680'erne og begyndelsen af 1690'erne, men også at værdien rettede sig noget op eller stabiliseredes lidt indtil landbrugskriserne. Dernæst kunde materialet – uden at man bør lægge altfor meget i det – tyde på, at forholdene på Fyn har vært gunstigere end på Sjælland.

Tab 1. Jordværdi (og pantepriis) på Fyn og Sjælland 1661-1743 (rd.).

	Sjælland jordværdi	Sjælland pantepriis	Fyn-Langeland jordværdi
1661-70	47,4	22.8 ~ 48.0%	50.5
71-80	41.4	18.2 44.0%	40.2
1684-93	36.4	16.2 44.5%	36.5
94-03	41.1	17.5 42.6%	47.7
1704-13	52.4	22.4 42.7%	56.8
14-23	47.3	15.8 33.4%	60.6
24-33	45.9	21.2 46.2%	54.6
1734-43	37.3	19.2 51.5%	58.1

Den mest kritiske periode falder da snarest i enevældens første generation og i hvert fald for Sjællands vedkommende under 1730-ernes landbrugsdepression. Mest akut har situationen måske endda været i den første fase, fordi jordværdifaldet formede sig mest elementært og åbenbart mod samtidens egne forventninger, og fordi det uden videre er indlysende, at et fald af sådan størrelsesorden, da det slog igennem, måtte forøge den relative vægt af gældsbyrder eller hæftelser, som gældsbundne adelige godsbesiddere måtte drages med. Ødelæggelsen, kapitalknaphed, beskatningen, privilegiebeskæringen, kronens vældige godsudbud osv. kan heller ikke have gjort luften mildere for de klippede får.

²⁸ Edv. Holm, *anf. arb.* II, s. 309-11; Sv. Aa. Hansen, *Adelsvældens grundlag*. Kbh. 1964, s. 159f. – Om hartkornsbeskatningen E. Ladewig Petersen, *Godsdrift og magtstat: Det danske ressourcensystem 1630-1730*. Foreløbig udg. Odense 1987, kap. 6-7.

På den anden side synes materialet på noget længere sigt også at indeholde et vist *memento* mod at dramatisere forløbet alt for voldsomt, således som Falbe-Hansen var tilbøjelig til; markedet synes i forhold til adelsvældets massive privilegiebeskyttelse først og fremmest at være blevet både mere fleksibelt og mere følsomt. På den anden side er det nok muligt, at jordværdifaldet var større end produktionsvilkårene betingede og kraftigere end i nabolandene.²⁹ Men i så fald bør man nok slutte, at andre faktorer end landbrugspriser hørte med til de prisbestemmende komponenter, den utålsomme beskatning, afgiftsforhold, ændringer af belånings- og finansieringsmuligheder, kapitalknaphed osv. Men også, at sammenlignelige naboområder – f.eks. ved driftsændringer – lettere overvandt krisetilstanden.

Ved en noget usikker (og uoverskuelig) opgørelse mente Carl S. Christiansen at kunne opgøre den rørlige formue i Danmark til ca. 4,3 mill. rd. forud for svenskekrigene mod 3.2 mill. ved århundredskiftet, men med en absolut bølgedal i slutningen af 1670'erne, efter den skånske krig.³⁰ Hertil kom den faste ejendom, som i landdistrikterne kan anslås til en værdi af 25.4 mill. rd. (adelsgodset 11.4 mill.) ved 1660, når vi godtager en hartkornspris på 50 rd.³¹ Med et jordværdifald til ca. 40 rd., vil værdien i 1670'erne og 1680'erne være faldet til 19.5 mill. rd. eller – når matrikulerings reduktioner indregnes – nominelt 14.3 mill. rd., heraf den adelige godsmasse 6.4 mill. rd.

Af væsentlig betydning var det som nævnt tillige, at krongodsudlæggene overførte meget store værdier, atter nominelt, fordi prisen var for høj til den »private sektor«, men ligeså afgørende, at den hastige mobilitet – salg og gensalg – på godsmarkedet og prioriteringen også må have krævet endog meget store kapitaltilførsler. Anslår man med forsigtighed den årlige omsætning til 3% af landets private gods, må transaktionerne i 1660'erne og 1670'erne have krævet ressourcer af 0.2-0.3 mill. rd. Spørgsmålet bliver da, om et lidet, fattigt land kunde magte en så omfattende aktivitet, når det som det fremgår kendetegnes af armod og kapitalknaphed.

²⁹ Således Sv.Aa.Hansen, *anf. arb.*, s. 160.

³⁰ C. S. Christiansen, *Formuesforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660-1700*. Kbh. 1941, s. 357-60. Beløbet fordeltes således (mill. rd.):

	1657	1700
København	ca. 2.0	1.8
Købstæderne	1.3	0.4
Landdistrikterne	ca. 1.0	0.9

³¹ C. S. Christiansen, *Statshusholdning I*, s. 288f.

For at ridse nogle hastige linier op til denne situation, havde kronens finansielle aktivitet – leverancer, kredit osv. – siden omkring 1630 i høj grad begunstiget det kapitalstærke, københavnske købmands-aristokrati og forbindelserne til nordvesteuropæisk, amsterdamsk og hamburgsk erhvervsliv; og betalingen foregik i stigende omfang ved anvisninger i leverancer fra lenene. Konsekvensen synes – f.eks. på Fyn, hvorfra der foreligger moderne undersøgelser – at have været, at man derved underbandt statsmagtens tidligere så livlige forretningsforbindelse med provinsbyernes købmandshuse; de synes i stigende grad at være blevet henvist til at fungere som aftagere, leverandører og kreditorer for den lokale adel.³²

Københavns økonomiske vækst er velkendt; men denne vending betød ikke, at provinsbyernes velstand med ét slag forsvandt. Tværtimod vidner købmandsskifter endnu i 1640'erne om solid velbjergethed og udstrakt kredit til herregårdene. Det er i provinsbyerne – af hvilke Odense og Ribe er bedst belyst – socialt set de samme kredse, der optræder som kreditorer og långivere, købmands- og akademikeraristokratiet og institutioner (skoler og fattiggasser med kontant kapital); men udviklingen synes dog, i hvertfald på Fyn, at have båret i retning af større tilbageholdenhed overfor adelige debitorer, medens den ikke overraskende forløb den modsatte vej på Sjælland, hvor Københavns nærhed var af afgørende betydning, og i mindre udpræget grad i Jylland, hvor fortrængningen af de holstenske pengematadorer også kan have spillet en rolle.

Udviklingen af den konsoliderede låntagning kan vi i grove omrids følge i landstingenes skøde- og panteprotokoller, i Jylland fra 1624, på Sjælland fra 1632 og på Fyn fra 1646 (tabel 2).³³

Uadelige kreditorer nåede aldrig inden enevælden at blive dominerende, selvom deres investeringer steg. Den adelige kapital og ikke mindst »konsortier« af nærtbeslægtede og velstående højadelsfamilier spillede fremdeles den afgørende rolle. Udviklingen vidner blot om vilje og villighed også i stæderne til at investere kapital i storlandbruget, omgærdet af den grundlæggende lovgivning og med sikker markedsrente.³⁴ Meget teoretisk svarer beløbene til en årlig prioritering af adelsgodsets værdi på 0.7-0.8% 1645-57/58; i virkeligheden svarer de

³² K.J.V.Jespersen o.a., *De fede år. 1559-1660. Odense bys historie II*. Odense 1984, s. 265f., 273f., 279ff., 426-31 jf. *Dansk socialhistorie III*. Kbh. 1980, s. 301f., 333f.

³³ Fra Skåne og Lolland-Falster foreligger ikke tilsvarende materiale. Om Fyn jf. H.Land Hansen, *anf. arb.*, s. 387ff., 446. – Tallene i tabel 2 er afrundet til nærmeste hundrede.

³⁴ Fenger og Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 275-78, 283 og kap. 8.

Tab 2. Udlån på landstingene mod (under)pant (rd. og pct.).

	Jylland		Sjælland		Fyn
1624-27	281.200		—		
30-33	204.500		1632-35	37.100	—
34-37	82.900		36-40	56.900	—
	—		41-45	31.300	—
1645-48	260.300		46-50	95.300	72.300
49-52	148.500		51-55	53.000	51.500
53-57	237.600		56-60	92.200	71.800

	holst. kap.	uadel. kap.		uadel. kap.	uadel. kap.
1624-27	63.0	3.3		—	
30-33	39.0	2.6	1632-35	27.8	—
34-37	34.2	9.7	36-40	13.7	—
	—	—	41-45	76.0	—
1645-48	11.8	16.4	46-50	33.0	34.0
49-52	4.7	18.2	51-55	25.1	33.4
53-57	2.1	15.5	56-60	45.9	12.9

Kilder: Fenger og Ladewig Petersen, anfarb., s. 275 f.; P. Rasmussen, Viborg landstings skøde- og pantebøger 1653-1657. Kbh. 1978.

81.-82.000 rd., som årligt rejstes gennemsnitligt på de tre landsting til ganske imponerende kapitaler. De aristokratiske samfundslag – adelige som borgerlige – dominerede; betegnende nok forordnede man da også 1643 et pengemarked – omslag – i København til »mærkelig bekvemmelighed« for Sjælland og Skåne, parallelt med de jydsk og fynske terminer, der havde godtgjort deres »gavnlig brug«. De to årlige terminer – Fandens fødselsdage – fandt derefter ved forordninger 1654-56 deres regelmæssige og blivende plads.³⁵ Så fast indarbejdet, at Holberg 1723 kunde tage 'den elvte juni' som en given sag.

Endnu et par træk kan tjene til at underbygge argumentationen. For det første medførte det stigende omfang af adelig gældsstiftelse efter 1570, at domstolene mistede grebet om skyldnernes forpligtelser. Specielt bidrog de kaotiske forhold i 1620'erne til, at lovgivningsmagten 1632-41 måtte omforme den personlige, æresforpligtende gæld til hæftelse med

³⁵ Corpus constitutionum Daniae, ed. V.A. Secher, V. Kbh. 1903, nr. 142 (= Rec. 1643 15.15.1-2) (sst., s. 311)); VI. 1918, nr. 151, 245 og 255; jf. Danske lov V.14.1-4; Kr. Hvidt, Fandens fødselsdag. Juristen 1966 (Kbh.), s. 174-76; Fenger og Ladewig Petersen, anfarb., s. 45-47, 264, 266, 287f.

sikkerhed i fast ejendom. Det er tydeligt, at underpant fik en hastigt stigende – og i europæisk sammenhæng meget tidlig – udbredelse og betydning, medens den rolle, salg og opbydelse havde spillet, mindskedes både i Jylland og på Sjælland. Lovgivningen skabte basis for et (omend nok så uorganiseret) kapitalmarked og protohypoteklån, og denne tendens vil vi fortsat kunne iagttage efter svenskekrigene. Tydeligst fremtræder dette forhold i Jylland, hvor skødningserne 1624-27 androg 79% af alle transaktioner, pantsættelser 17%, mod henholdsvis 49% og 29% i perioden 1645-57, men lignende forskydninger kendes også fra øerne.³⁶ Kapitalmarkedet fik ingen ydre rammer, men det blev konsolideret, og moderne 'prioritetsgæld' blev i stigende grad foretrukket fremfor afhændelse, likvidation eller brugeligt pant.

For det andet er det måske nok lidt forhastet at operere med 'prioritering' i mere end embryoniske former. Det er blevet pointeret, at nuancering af renter efter sikkerhedsgraden og den niveauforskel, vi i vore dage er fortrolige med i renten for første og senere prioriteter, var ukendt. Begrebet andenprioritet dukker først op sporadisk på Sjælland og Bornholm 1673-82, og bliver næppe almindeligt før i 1700-tallet.³⁷ På den anden side er det dog ikke helt korrekt, at samtiden ikke forstod at gå den modsatte vej, at regulere lånegrænsen, men ofte ukritisk indlod sig på så »utiladeligt« høj behæftelse som 77-122% (ganske vist hyppigt mellem slægtninge).

Det er rigtigt, at gælds- og pantebreve undertiden udtrykkeligt stipulerer, hvor stor en del af pantet debitor skal afstå i tilfælde af, at forpligtelsen ikke indfries eller misligholdes, ofte halvdelen, stundom andre procentdele. En systematisk gennemregning af det sjællandske pantebrevsmateriale 1634-57 røber ikke uventet en ret stor spredning, men normen synes atter her at have været en belåningsgrænse på ca. 50% (tabel 3).³⁸ Filosofien bag dette forhold har snarest været den, at den faste afkastning af en tønde hartkorn til en værdi af 50-55 rd. sædvanen har været ansat til 1.50 rd.; forretningen ved en lånegrænse på 50% bliver da netop markedsrenten på 6% p.a. Hvorvidt samtiden selv har bedømt dette som tyngende, kan vi ikke afgøre, men principper af denne art kendes også fra 1600-tallets England.

³⁶ Sst., s. 64ff., 224-60; HT 75. Kbh. 1975, s. 149f. – Brugeligt pant forekommer nu fortrinsvis i kriseperioder; A. Rubow, Renteforhold i Danmark i Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov. Kbh. 1914, s. 142-47.

³⁷ Sst., s. 68f.; jf. s. 63-65. – Der foreligger ingen studier over kredit- og hypotekinstitutioner under den ældre enevælde.

³⁸ Fenger og Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 269f.; jf. HT 75, s. 148f.; om England H. J. Habakkuk, *The long-term Rate of Interest and the Price of Land in the Seventeenth Century*. ECHR 2.ser.V. Cambr. 1952-53, s. 26-45, især s. 37ff.

Tab 3. Jordværdi og lånegrænse for fastegods 1634-57 (rd. og pct.).

	jordværdi	pantepriis
1634-37	52.7	29.6 ~ 56%
38-42	52.9	26.9 51%
43-47	55.0	29.3 53%
48-52	52.4	27.8 53%
1653-57	53.2	34.5 65%

Kilde: Som anført i note 38.

Svenskekrigene 1657-60 afbrød naturligvis omtrent helt landstingenes terminsforretninger. Men da virksomheden 1660-61 blev genoptaget, prægedes den både på Sjælland og Fyn, hvorfra materialet foreligger let tilgængeligt, indlysende nok af en mangedobling i sammenligning med de seneste fredsår i 1650'erne. Forklaringen ligger ikke blot i opsamling af gæld og ødelæggelserne i krigsårene, men også og især i, at der nu forelå bedre muligheder for likvidering eller konsolidering af ældre gæld, ofte vel bitter nødvendighed. Opbud og udlæg på Sjælland kan endnu ikke gøres op på samme måde som på Fyn, men det er på baggrund af førkrigsårenes forhold sandsynligt, at det ligesom behæftelsen har været mere omfattende (jfr. tabel 4).

Alligevel møder vi her påny træk, som fortsætter den udvikling, der havde været igang før 1660. For det første indeholder tallene et *memento* mod at overvurdere dimensionerne af den gamle adels katastrofe. På Fyn, hvor opgøret med fortiden vel stort set afsluttes i 1660'erne, udgjorde adelens umiddelbare tab højst ca. 10% af dens godsværdier, på Sjælland

Tab 4. Behæftelse af og udlæg i fast ejendom 1660-69 (rd.).

	udlån	pct.	udlæg	pct.
Fyn				
1660-64	222.600	11.3	113.000	5.7
1665-69	245.200	12.4	59.700	3.0
Sjælland				
1660-64	540.900	30.7	—	—
1665-69	452.000	25.7	—	—

Kilder: Aa. F. Blomberg, an.f. arb., s. 562f.; Andr. Jørgensen, Sjællands landstings pantepro- tokoller.

Note: Procenterne angiver behæftelsernes og udlånenes størrelse i forhold til adelgodsets værdi, på Fyn og Sjælland, henholdsvis 39.500 td. htk. og 34.000 td. htk.; jf. J.A. Fridericia i HT 6.r. II. 1889-90, s. 502f., 508f.

efter al sandsynlighed noget mere. For det andet spores atter den samme tendens, som vi har kunnet iagttage før 1660, til i hvert fald i første instans at konsolidere gældsstiftelsen ved behæftelse af fast ejendom fremfor afhændelse.

En fordeling af kreditorernes status og bopæl lader sig ikke foretage på Sjælland.³⁹ På Fyn er en sådan opdeling derimod mulig (tabel 5), og den røber fremdeles adelens dominerende position som kreditorer, efterhånden i mindre grad som modtagere af udlæg. Endvidere, at det fynske bourgeoisie allerede i første halvdel af 1660'erne har gjort sig færdig med sine adelige debitorer, og at det i stigende grad trak sig bort fra lånemarkedet, en tendens der jo allerede synes at være indledt før 1660. Til gengæld blev Fyn – lidt senere end Sjælland – fra slutningen af 1660'erne invaderet af »københavnske kapitalister«, købmand Cordt Henrik Mercker, brødrene Peder og Cornelius Lerche (egentlig af fynsk oprindelse) og deres slægtninge af familierne Fuiren.⁴⁰

Tab 5. Udlån og udlæg på Fyn 1660-69 (beløb i rd.).

	lån ade- lige	uadel. Fyn	uadel. Kbh.	udlæg ade- lige	uadel. Fyn	adel. Kbh.
1660-64	98.000	60.300	40.000	45.900	25.500	11.200
1665-69	125.900	20.100	39.900	13.600	1.700	32.700
1660-64	44.0%	27.1%	18.0%	40.6%	22.6%	9.9%
1665-69	55.4%	8.3%	16.3%	22.8%	2.8%	54.7%

Kilde: Aa. F. Blomberg, anf.arb., s. 562f.

Note: Procenterne er udregnet i forhold til de samlede udlåns- og udlægsbeløb; jf. tabel 4.

Forfølger vi da i de omrids, som endnu er mulige, udlånsvirksomheden på det sjællandske landsting 1661-1762 (fig 1) er det – trods meget store forskelle fra år til år – klart, at tendensen efter de første hektiske år er markant faldende indtil slutningen af 1680'erne og påny i det første halvandet årti af 1700-tallet. Fra 1715-16 spores atter en kraftig stigning, som fortsætter nogenlunde uafbrudt indtil 1760. Vendingen 1715-16

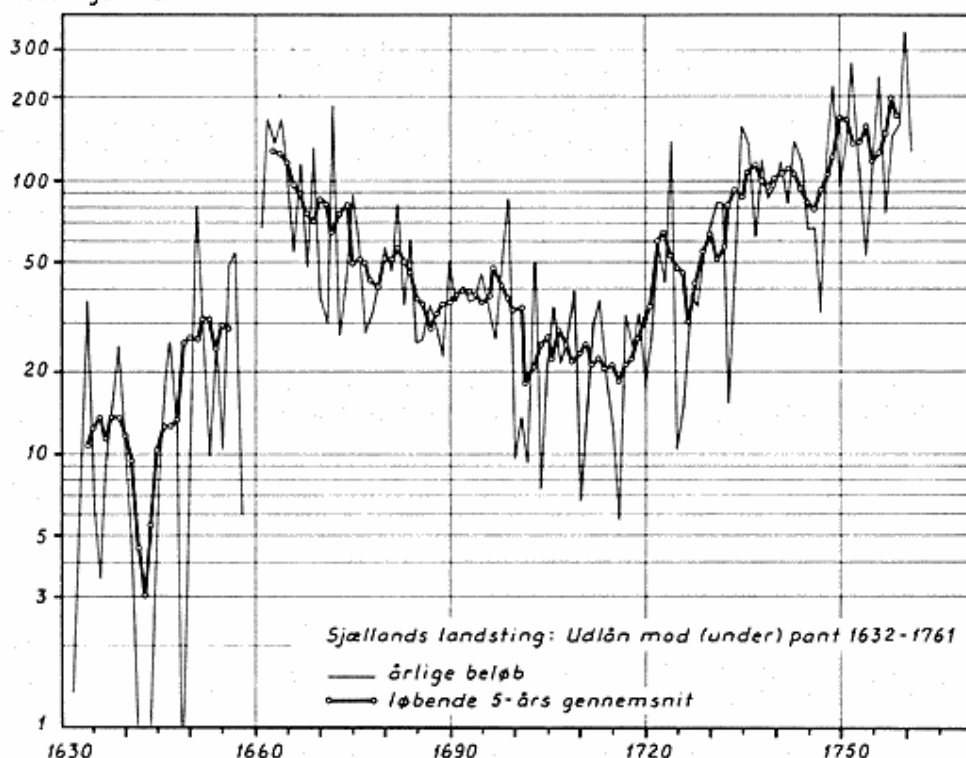
³⁹ Edb-udgaven af panteprotokollen (v. Andr. Jørgensen, Kbh. 1974) mangler oplysninger om kreditorernes bopæl i altfor stort omfang, 1663-69 i 17% af tilfældene, 1719-34 41%, svarende til henholdsvis 13% og 46% af lånemassen. Og mange navne lader sig ikke uden videre identificere.

⁴⁰ Aa. F. Blomberg, Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. Odense 1973, s.537-39, 562f.; jf. Sv.Larsen, Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I. Odense 1965, s.217ff., 234ff. og kap. X-XI.

hænger formentlig bl.a. sammen med den akutte krigstidsbelastning; og selvom stigningen afbrydes nogle år efter krigen, tager den snart påny fat, nu vel bl.a. betinget af landbrugsdepressionernes kulmination og kvægepidemierne i 1740'erne. Om den senere stigning kan skyldes reinvestering eller rationalisering af storlandbruget under den fornyede højkonjunktur får her stå hen.⁴¹

Figur 1

1.000 rigsdaler

Medens forløbet i 1700-tallet således med en vis rimelighed kan indkredses, er fortolkningen af de faldende udlån fra 1660'ernes slutning til begyndelsen af 1700-tallet ikke uden videre givet; flere muligheder foreligger nemlig. Først naturligvis, at det mest akutte kapitalbehov efter adelsvældens opbrud var blevet dækket i de første åringer efter statsomvæltningen, og at det latente behov er blevet reduceret til førkrigsniveau. Det andet alternativ er, at kapitalknaphed eller bristende investeringslyst på baggrund af godsdriftens kummerlige vilkår har begrænset udbud og lånevillighed. I det sidste tilfælde måtte vi forvente, at udviklingen afspejles enten i rentestigning, i forringede udlånsvilkår

⁴¹ Jf. Th. Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter. C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*. Kbh. 1980, s. 50.

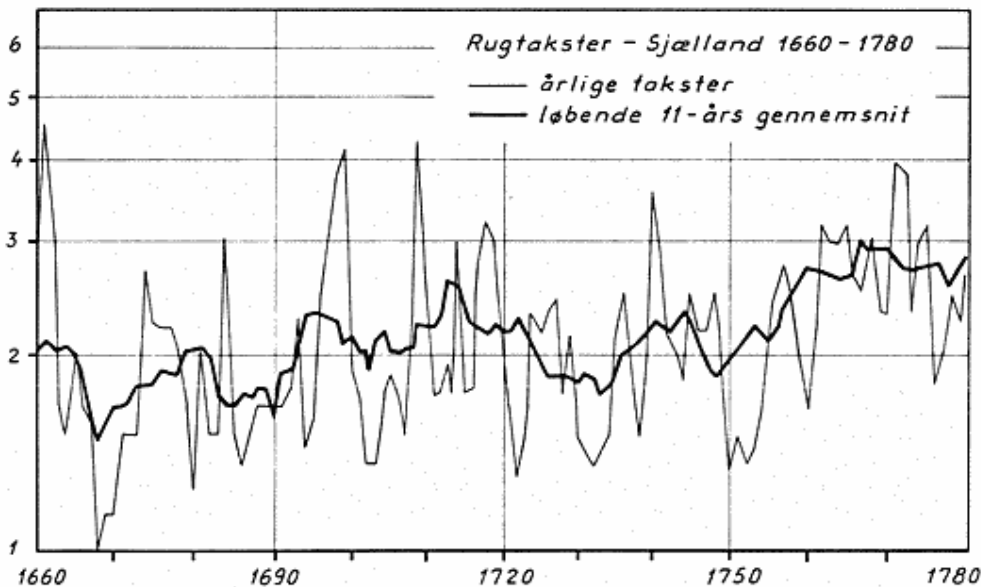
(lavere lånegrænser f.eks.) eller i en kombination af begge forhold, i hvert fald indtil 1690'erne.

Verifikationen af disse alternativer er ikke umiddelbart indlysende, selvom loddet i sidste ende falder ud til fordel for det sidste. Som vi har konstateret tyder nemlig intet på, at mobiliteten på godsmarkedet ændredes mærkbart i perioden som helhed; målt med den uheldige målestok pr. gods som enhed lå den omtrent uforanderligt på ca. 3% om året, og de meget få efterretninger, vi har om adelsgodsets forrentning, tyder snarest på et væsentligt mere beskedent niveau end forud for 1660.

Det vilde være nærliggende at tænke sig en sammenhæng mellem gældsoptagelse og de løbende konjunkturer. Man må i så fald gøre sig klart, at en sådan ikke nødvendigvis har været ensidig eller positiv. Det er meget vel tænkeligt, at lave priser kan have tvunget til optagelse af lån for at klare skærene, subsidiært, at høje priser ikke har kunnet opveje den formindskede produktion ved misvækst. Men omvendt kan man heller ikke udelukke, at kapitalkrævende reinvesteringer eller driftsrationaliseringer kunde have animeret til optagelse af lån, mest indlysende – men vel ikke udelukkende – i opgangstider.

Figur 2

rigsdaler pr. td.

Den sjællandske kapitelstakst for rug (fig. 2) kan vælges som målestok (uafhængig variabel) ud fra den betragtning, at det sjællandske storlandbrug overvejende var kornproducerende. En elementær korrelationsberegning for perioden 1661-1760 afslører imidlertid absolut ingen statistisk sammenhæng. 1661-1740 andrager korrelationskoefficienten på tyveårs-

basis 0.02-0.14, og først omkring 1700-tallets midte opnås en korrelation på ± 0.50 , måske et varsko om begyndende investeringslyst.

Det udelukker naturligvis ikke, at kornpriser og konjunkturer kan have været en medvirkende faktor, i det mindste på langt sigt; kun at de sandsynligvis har været én af flere – eller mange – elementer, som kan have øvet indflydelse. Tilfældigheder kan spille en rolle, andre produktionsforhold (kvægepidemier f.eks.), likvidation af ophobet gæld, arveskifter eller skattestatens luner. De unddrager sig blot en statistisk bestemmelse.

Havde regeringen i 1660 ventet, at »rige og erfarne« danske og udenlandske købmænd med kapital og erhvervs erfaring vilde kappes om at investere i det forjættede land, har den forregnet sig. 1669 lagde rentemester – og nybegt adelig – Henrik Müller i sin omfattende besværing som nævnt ikke skjul på sit hjertes mening. Han betragtede sin kapitalbinding i fast ejendom som et rent og skært forretningsanliggende på linie med andre, men han dokumenterede sort på hvidt, at slette konjunkturer og skatterne gjorde investeringen absolut urentabel.⁴²

At Robert Molesworth 1692 delte disse synspunkter og især pointerede embedsbesiddelsens økonomiske betydning også til støtte for godsdriften har vi set. Molesworths antiautoritære holdning gør ham blot ikke til noget ubetinget sandhedsvidne. Men ironisk nok anslog den meget kyndige, sjællandske godsejer, geheimeråd Otto Krabbe til Egholm ganske tilsvarende toner 1701-01 i diskussionen om vornedskabets ophævelse. Man kunde i hans øjne ikke klandre proprietærene for deres hårdhed mod fæsterne, for kun de mest velstående og de, som monarken havde givet embede (men måske ikke altid forstand?) havde ressourcer nok til i nødsfald at kunne stå bønderne bi med penge eller udsæd, eller til at modstå restancer.⁴³ Otto Krabbe lagde ikke skjul på, at han hørte til de velbjergede og heldige.

I overensstemmelse hermed optræder i 1670'erne og 1680'erne besværing over vanskeligheder ved at sælge fast ejendom eller ved at opnå lån *legio*; men var der tale om kapitalknaphed eller låneuvillighed? Her kun nogle eksempler. 1669 pantsatte Niels Banner til Frederiksgave (Fyn) Rynkebygård til en borger, som tre år senere måtte affinde sig med skøde på gården til 40 rd. pr. td. htk., »da penge ikke kan skaffes« til indløsning.⁴⁴ 1685 klagede Henrik Friis til Staarupgård (Jylland), som havde ondt ved at magte sine terminer, over at der »her har været sådan

⁴² Jf. ndfr.

⁴³ Edv. Holm, anf. arb. II, s. 298.

⁴⁴ J. P. Trap, Danmark (5) V:2. Kbh. 1957, s. 826.

elendighed (ved) denne snapsting for penge og tro og love at holde vedlige, at det ikke er at beskrive«. ⁴⁵ Noget senere hedder det, at Just Juel til Lindbjerg (Jylland) ikke kunde opdrive 1.800 rd. til låns imod pant i sit gods (314 td. htk.), dvs. en belåningsgrænse på 5.7 rd. pr. td. htk. (13-14% af værdien). ⁴⁶

Reflekserne i regeringens og rentekammerets overvejelser er derimod sporadiske. 1685 konstaterede rentekammeret endelig, at mange proprietærer var så uformuende eller mistrøstige, at de frasiger sig deres godser på grund af skatterestancer til kronen, et forhold som lader sig verificere. Jordegods var kommet i sådan miskredit, »at i den sted, det var den bedste forretning, nogen kunde et stund få for sine penge, som indlåntes, har kreditor største afsky dertil som det, der sætter ham i idelig bekostning og urolighed«. ⁴⁷ Kapitalknaphed og låneuvillighed forenedes her, formentlig ikke urealistisk.

En kendsgerning er det, at ikke så få godsejere måtte opgive at komplettere deres gods, da regeringen 1682 begrænsede hovedgårdsfriheden til herregårde med mindst 200 td.htk. indenfor en radius af to mil. De gav følgelig afkald på deres godsfriheder. Virkningen af opbruddet blev snarest, at de danske godser efter 1682 antog en langt større homogenitet – standardstørrelser omkring 200 td. htk. – end forud, og at den lavættede eller godsfattige adel forsvandt for bestandigt. Skattebegunstigelser har jo altid virket dragende, men i dette tilfælde også strukturelt omformende.

Selvom netop 1670'erne og 1680'erne vitterligt var den fattigste og mest kapitalknappe tid under den ældre enevælde, tyder disse citater også på uvillighed til at investere i fast ejendom på urentable vilkår. Om så Molesworth har ret i, at de som havde formueressourcer, foretrak bankrente i Amsterdam og Hamburg, lader sig ikke afgøre. Men der kan på den anden side også have været tale om en akut krisefase, som lettede noget i 1690'erne med visse skattelettelser, noget bedre priser og måske også krigskonjunkturerne under de pfalziske og spanske arvefølgekrigene. I hvert fald noterede den som regel meget velunderrettede biskop Jens Bircherod 1702, at »folk, som kom tilbage fra snapsting (i Viborg) kunne ikke fuldsige, hvor vanskeligt det nu var for rentenerer at få penge udsat, såsom ganske få eller ingen havde indfundet sig for at låne ind, men

⁴⁵ Saml. til Fyens Historie og Topographie VI. Odense 1873, s. 232f. – Om nøden på de midtjydske herregårde, se C.S. Christiansen i Saml. til jydsk Topografi og Historie 4.r.VI. Kbh. 1928-30, s. 34-83, især s. 76f., 95, 121f., 132.

⁴⁶ C. Christensen (Hørsholm), Agrarhistoriske Studier II. Kjbh. 1891, s. 235 med note 2.

⁴⁷ Edv. Holm, anf. arb. II, s. 296f. med noterne.

mange til at låne ud. Nogle hundrede rigsdaler af kirkers og fattiges penge, som jeg samme tid lod opbyde, måtte jeg også tage tilbage, da ingen fandtes, som ville modtage dem«. ⁴⁸

Selvom dette vist er den eneste gang Bircherod klager, synes situationen at have været den stik modsatte af, hvad den havde været før 1690. Om vi kan fæste lid til disse vidnesbyrd, er moralen snarest, at kapitalmarkedet ikke har været noget stabilt fænomen, men – uden institutionelle rammer – underkastet vekslende vilkår. Vender vi os nemlig sluttelig til betingelserne for behæftelse (underpant, i krisetider brugeligt pant og i 1700-tallet sandsynligvis i stigende omfang prioritering) synes teknikken ikke at være blevet forandret, men nok de vilkår, hvortil man kunne opnå lån (tabel 1). ⁴⁹

Selvom jordværdifaldets dimensioner næppe bør dramatiseres, forekommer katastrofesituationer eller udnyttelse af forgældede sælgeres nød naturligvis som altid. Men undertiden foreligger der også eksempler på, at velorganiserede og veldrevne godser har kunnet betinge højere priser. På den anden side kompliceres forholdene ved, at også private – ligesom kronen – fra omkring 1700 i stigende omfang benyttede sig af offentlige auktioner ved salg for at opnå den optimale pris, et håb som åbenbart stundom beskæmmedes. Men materialet tyder på, at belåningsgrænsen allerede tidligt i enevældens tid faldt til 16-20 rd. pr. td. htk., dvs. til mellem 40% og 45% af godsets salgsværdi.

Undersøgelser af renteforholdene har godtgjort, at den lånerentefod på 6% p.a., som underpantsforordningen 1632 havde legaliseret, fremdeles er blevet respekteret; 5%-rente forekommer sjældent ved denne type forretninger. ⁵⁰ Danske lov 1683 kodificerede 6%-reglen, men allerede 1695 blev den nedsat til 5% også på denne type lån på grund af kronens behov for lavtforrentede lån i Plessens regeringsperiode, og først 1767 presses den lovlige maksimalrente ned til 4%. ⁵¹ Hvorvidt denne sats er blevet respekteret ved vi endnu ikke, men 5%-lån synes at være blevet almindelige i 1700-tallet, selv om denne sats stadig var høj i sammenligning med f.eks. Sverige og lånerenten i den hamburgske bank.

⁴⁸ Uddrag af biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1709, udg. af Chr. Molbech. Kjbh. 1846, s. 400. Jf. iøv. H. Matthiessen, Snapstinget. Jydsk Termin, Marked og Mennesker. Kbh. 1946, kap. 2.

⁴⁹ Både prismaterialet og belåningsgrænserne røber stadig stor spredning. Det er sandsynligt, at prisfastsættelsen nu påvirkes af ydre forhold som sædegårdens skattefrihed/ufrihed, kongelige relutionsrettigheder ved fordums krongods, behæftelser osv.

⁵⁰ A. Rubow, anf. arb., s. 137-53, 192.

⁵¹ Sig. Jensen i P. Nyboe Andersen, red. Laanerenten. Kbh. 1947, s. 89-92; jf. K. E. Svendsen i sammes o.a., Dansk pengehistorie I. Kbh. 1968, s. 20-22, 26-31 om kreditforhold og pengecirkulation.

Tager man – ligesom før 1660 – sit udgangspunkt i den lovlige 6%-rente og de anførte lånegrænser, må det da indebære, at den faste forrentning af det privilegerede hartkorn nu er blevet vurderet til ca. 1.0 rd. pr. td. htk., dvs. en forretning på ca. 2.5% årligt af godsets potentielle kapitalværdi. På tilsvarende vis forudsætter en normativ rentesats på 5% et afkast på 0.8-0.9 rd. pr. td. htk. eller en forretning på 2.0-2.2%. Sammenlignet med perioden 1620-60, da man som nævnt synes at have forventet et gennemsnitligt afkast på ca. 1.50 rd. – eller 3% – er der altså tilsyneladende tale om en klar tilbagegang, som formentlig kun kan bero på slettere økonomiske vilkår, på privilegiebegrænsningerne og på skattebelastningen, men efterspørgelssiden må have været udslagsgivende.

Den ældre enevældes kreditmarked er blevet karakteriseret som uorganiseret⁵² og med rette forsåvidt som faste kreditinstitutioner som banker (trods mangfoldige projekter) eller hypotekanstalter savnedes, når man ser bort fra Assistenshuset eller andre fonde (fattigmidler, skolemidler, kirkemidler). Disse fonde kunde og skulde netop betjene sådanne formål, indtil der 1688 blev indført visse restriktioner med det formål at lede kapitalen ind i industriel erhvervsvirksomhed. Regeringens merkantilistiske erhvervspolitik sigtede fremfor noget mod at afhjælpe landets kapitalknaphed og at skabe økonomisk vækst for byerhvervene, medens støtten til godsejerne endnu i 1730'ernes trængselstider indskrænkede sig til indførelsen af stavnsbåndet 1733 og lettelsen af landmilitisordningen 1731.

Fraværet af institutionelle rammer indebar blot næppe, at kreditmarkedet var vilkårligt; opbygningen af de landsdelsvise terminsmarkeder bør ikke undervurderes. Udviklingen af privat formidlet underpant – hypoteklån i embryoniske former – foregreb forløbet andre steder i Europa; terminsmarkederne synes meget hurtigt at have fundet fastere og sædvanebestemte, omend ikke institutionaliserede rammer, som tilsyneladende har været i stand til forholdsvis smidigt at tilpasse sig de aktuelle økonomiske betingelser. Der blev tale om et markedsbestemt forhold mellem kapitalefterspørgsel og -udbud, hvor debitorer og kreditorer uformelt kunne finde hinanden og træffe aftaler, som registreredes på de årlige terminsmarkeder landsdelsvis.

På dette felt formede udviklingen i Sverige sig af strukturelle grunde anderledes. Ejendomsmarkedet blev først gradvis og under mange brydninger løst fra sine middelalderlige former og restriktioner, og den

⁵² Erik Rasmussen i HT 11.r.III. Kbh. 1950-52, s.142-45; K.E.Svendsen, anf. arb. I, s.20f.; jf. K.Glamann og E.Oxenbøll, Studier i dansk merkantilisme. Kbh. 1983, s.28-35, 144-51.

reduktion, som havde truet siden 1654 og som blev virkeliggjort 1680, vilde man umiddelbart forvente ikke fristede til investeringer i godsbesiddelse. Tværtimod har det kunnet konstateres, at f.eks. rigsmarskal Johan Gabriel Stenbock ved reduktion og godssalg havde mistet ca. 80% af sin godsbesiddelse 1680-1705. Til overflod blev han præsenteret for erstatningskrav for skatter, han havde tilegnet sig, og led kapitaltab også på indenlandske udlån. Lønindtægter blev derfor endnu mere afgørende efter reduktionen, men symptomatisk nok også en omfattende kapitalflugt til bankierhuse i Hamburg og Haag.⁵³

Hvorvidt Stenbocks forhold har været repræsentative for det svenske højaristokrati lader sig ikke fastslå, men drivkræfterne formede sig altså dog væsentligt anderledes end i Danmark. Selv kapitalflugten havde andre – fiskale – motiver end i Danmark, hvor de snarest har været økonomiske, om vi kan fæste lid til Molesworths efterretning; og sammenstillingen kaster endelig også et ganske skarpt lys over forskellen mellem det skattehærgede Danmark og den svenske militærstat.

I modsætning til Danmark havde Sverige videre i Palmstruchska banken (senere Riksbanken) 1656 fået et instrument, som jævnsides med private lån mod pant varetog udlån mod pant i fast ejendom til 6-10% (højest for små lån). 1688 fastsattes renten for alle lån til 6%, 1741 mod god sikkerhed til 5%, og endelig 1756 for alle hypoteklån til 4%. Dette rentefald 1741-56 – som nogenlunde følger det danske – har man anset for en særlig begunstiggelse af landbrug og bjergværksdrift og i begge tilfælde for adelige debitorer, som også her i denne periode fristede svære vilkår.⁵⁴

De strukturelt og økonomisk-politisk betingede kontraster træder klart frem. På den anden side har Eli F. Heckscher bestridt, at denne *fastighetskredit* gav svensk landbrug noget reelt kapitaltilskud, og han hævdede, at målet snarere har været at overflytte kreditten fra jordejendom til långivere, dvs. skabe konsumtionskredit for låntageren.⁵⁵ Argumentationen er – ligesom Heckschers felttog mod stormagtstiden luksusforbrug – næppe tilstrækkeligt underbygget og dokumenteret. Trods væsentlige

⁵³ A. Kullberg, Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. *Studia historica Upsaliensia* 51. Upps. 1973.

⁵⁴ Sig. Jensen, anf. arb., s.90. Det dér citerede værk om svensk *fastighetskredit* af C.B. Cramér og K.A. Frederickson (Sthlm. 1942, s. 11 ff.) har ikke været tilgængeligt.

⁵⁵ E.F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2. Sthlm. 1936, s.349f., 575; jf. nu M. Revera, *En barock historia. Tre Karlar*, udg. av Livrustkammaren. Sthlm. 1984, 113-35. – Om England, hvor godsejere ligesom i Danmark lod lån i fast ejendom henstå som prioritet eller optog banklån mod pant (til agrarreformer) H.J. Habakkuk, *English Landownership 1680-1740. EcHR* 10. Cambr. 1940, s. 2-17; H. v.d. Wee i *The Cambridge Economic History of Europe V*. Cambr. 1977, s. 305, 353.

elementer af statuskonsumtion, der ikke heller var så uproduktiv, som han antog, tyder Stenbocks tilfælde på, at både den private og industrielle realrentekredit har spillet en rolle indtil 1680'ernes reduktion og kapitalflugt; under alle omstændigheder er begunstigelsen af godsdrift og bjergværksdrift i 1740'ernes fattige år værd at mærke sig i sammenligning med forholdene i Danmark. Og denne udvikling svarer meget vel til oprettelsen af offentlige og private hypotekinstitutioner i Preussen ved midten af 1700-tallet.⁵⁶

Også i forhold til hertugdømmerne Slesvig og Holsten kan der iagttages strukturelle ligheder og forskelle. Selvom den adelige godsbesiddelse her var mindre omfattende end i kongeriget,⁵⁷ prægedes udviklingen langt mere markant af storgodsdrift (*Gutswirtschaft*), men fra slutningen af 1500-tallet som i Danmark af en meget høj grad af polarisation og koncentration til gunst for de store holstenske ætter.⁵⁸ Selvom der allerede 1628 klages over borgerlige besiddere, og selvom ridderskabet 1641 udtrykkeligt udsondrede tilvandrede adelsslægter fra deres politiske korporation, blev borgerlige ejere først talrigere og almindeligere fra slutningen af 1600-tallet og navnlig fra 1730'erne; men allerede fra omkring 1700 betragtedes det som en »von alten Zeiten her bestätigte Usance«, at uadelige godsbesiddere bevarede godsets adelige friheder og dets byrder, specielt skatterne, der også her ansås for en offentlig prioritet, fordi både rettigheder og byrder i hvert fald fra 1600-tallets begyndelse var knyttet til ejendomsbesiddelsen.

Ligesom i kongeriget decimeredes de gamle adelsslægters antal uafvendeligt – men stærkest 1630-80 – fra ca. 73 slægter i 1564 til 10 ved år 1800, da 26% af alle slesvigske godser og dog 48% i Holsten stadig befandt sig i de gamle slægters eje, en udvikling, som for Holstens vedkommende snarest var mindre markant end i Slesvig og kongeriget. Og trods sejr modstand udgjorde tre fjerdedele af ridderskabets 40 familier nyreciperede slægter.⁵⁹ Den kendsgerning, at halvdelen af hertugdømmernes godser 1650 og 1700 var erhvervet ved køb (mod 22% og

⁵⁶ W.v.Altrock i *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* IV. 4. udg. v. I.Elster. Jena 1925, s.148f., 189f.

⁵⁷ L.Bobé, *Slægten Ahlefeldts Historie* I. Kjøbh. 1897, s.XCIII f. med note 29.

⁵⁸ Placeret i et Lorenz-diagram kan den maksimale udjævningskoefficient 1626 udregnes til 34% (Seestern-Pauly, *Beiträge zur Kunde des Herzogtums Holstein* II. Slesvig 1822, s.99) mod 45% i kongeriget 1625; i hertugdømmerne medregnedes dog de meget store hovedgårde ikke i godsernes plovstal. K.J.V.Jespersen, *Rostjenestetaksation og adelsgods. Studier i den danske adelige rostjenereste og adelens godsfordeling 1540-1650*. Odense 1977, s.218f. – Godskoncentrationen var endnu den samme ved enevældens indførelse (udregnet på grundlag af jordebøgerne 1660-65 i RA.Rtk. 311.1-66).

⁵⁹ L.Bobé, *anf. arb.* I, s. LXIX-LXXII, XCI-XCIV, XCIX f.

42% i kongeriget) kan naturligvis bero på, at de økonomiske konjunkturer og krigsødelæggelserne her fik særligt kraftige virkninger;⁶⁰ men en medvirkende grund kan have været, at kreditinstitutionerne ikke udvikledes helt på linie med de danske.

Selvom der kan iagttages begrænsede tilløb til hypoteklignende lån, og selvom lån i Hamburg allerede fra 1500-tallets midte fik stigende betydning, bevarede lån i hertugdømmerne i langt højere grad end i kongeriget sin karakter af personalkredit, med sanktionsmuligheder i form af indlager. Tilsyneladende beroede det bl.a. på ridderskabets modstand mod offentlig registrering i skøde- og pantebøger, som først blev gennemført i 1700-tallet på enkeltgodsbasis. Gæld kunne nok gøres op ved offentlig proklama og blive registreret ved landsretten, men kreditorer havde ikke samme sikkerhed som i Danmark.⁶¹

På den anden side overtog man i hertugdømmerne de danske regler om at forbeholde hovedgårde med samlede godskomplekser som enheder for mandlige arvinger, og fideikommissarisk substitution udviklede sig vist først sent. Og endelig blev de holstenske terminsspekulanter nok fortrængt fra de danske terminsmarkeder efter 1630, men det er sandsynligt, at de kæmpemæssige kongelige og gottorpske, højt forrentede lån på omslaget i Kiel kan have beslaglagt den tilgængelige kapital eller endda have udløst lokal kapitalknaphed. Kongeriget havde vel ikke et kapitalmarked af samme format som Kiels, men kronen konkurrerede ikke som i hertugdømmerne med private lånebehov.

Under alle omstændigheder spores virkningerne af økonomisk depression, krigsødelæggelser og den tyngende beskatning også i hertugdømmerne. Alene i 1660'erne forekommer 23 konkurser, mobiliteten på godsmarkedet steg voldsomt, og jordværdien faldt noget, omend langt fra så mærkbart som i Danmark. På den anden side synes konjunkturerne – her mere udpræget end i kongeriget – atter at være vendt i 1690'erne. Og selvom konkurser og godsspekulation påny blev kritisk i 1730-erne, er det sandsynligt, at forklaringen ligger i den modernisering af godsdrift og produktion, som var vidt fremskredet eller endda fuldbyrdedes i 1600-tallet: indførelsen af kobbeltbrug og omlægningen til mejeridrift, ligesom i

⁶⁰ M. Sering, *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage*. Bln. 1908, s. 348 ff.; jf. Sv. Aa. Hansen, *anf. arb.*, s. 180-82.

⁶¹ M. Sering, *anf. arb.*, s. 166-74; J. Jessen, *Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen*. ZGSHG 51. Kiel 1915, s. 169-84.

Holland virksomme midler til overvindelse af krisen. Endelig kan de tidlige udskiftninger have spillet en rolle for effektiviseringen.⁶²

Komparationerne med hertugdømmerne og Sverige bidrager således til at kaste et vist lys over danske forhold. Flere ting falder i øjnene, først den tidlige og uorganiserede opbygning af et indenlandsk kapitalmarked med nogenlunde faste rammer, men uden offentlig støtte og uden offentlige restriktioner. Der er her tale om en udvikling, som på ejendommelig vis kontrasterer mod det danske storlandbrugs arkaiske former. Godsejere fik ikke som i Sverige direkte eller indirekte stats-subsidiering, og de gjorde endnu kun spæde tilløb til driftsforbedringer som i hertugdømmerne eller – med banklån – som i England. For det andet er det klart, at kronens lånebehov ikke som i hertugdømmerne beslaglagde private lånemidler eller som reduktionerne i Sverige rystede godssystemets grundvold.

⁶² L. Bobé, *anf. arb.* I, s. CXIIIff.; J. Jessen, *anf. arb.*, s. 144-61; J. Skovgaard i *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk III* (Red. af V. la Cour o.a.). Kbh. 1940-42, s. 58-60 og H. Hjelholt, *sst.*, s. 273f.; V. von Arnim, *Krisen und Konjunkturen in Schleswig-Holstein vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. QFGSH 35. Neumünster 1957, s. 51-70.